

Олена Лаврова

РОЗВИТОК ЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ І. СІКОРСЬКОГО

За твердженням сучасного українського історика педагогіки, академіка О.Сухомлинської у другій половині XIX ст. педагогіка як окрема галузь виділилась із загально-філософських текстів різного спрямування [9, с. 41]. Велике значення для визначення предмету педагогіки мала праця К. Ушинського «Людина як предмет пізнання. Досвід педагогічної антропології» (1868), де «сформульовано необхідність об'єднання можливостей педагогіки і наук про фізіологію та психіку людини в єдиний комплекс» [9, с. 41]. Досягнення педагогіки зазначеного періоду заклали основу для поглибленого всебічного вивчення дитини, починаючи з найперших днів її життя. Широкий загальний учений, зацікавлених проблемами розвитку та виховання дітей, вважали наймолодший вік життя людини основою для всього подальшого розвитку особистості [1, с. 75]. У результаті численних сукупних досліджень-спостережень розвитку дитини, зокрема дітей раннього періоду життя, наприкінці XIX – поч. XX ст. було накопичено багатий емпіричний матеріал про початковий етап розвитку маленької людини, на основі якого набули подальшої розробки різні психолого-педагогічні теорії [3, с. 194].

У галузі вивчення окремих сторін психічного розвитку дитини найменше було вивчене її емоційне життя, порівняно з досягненнями у вивченні інтелектуальної сфери [2, с. 157]. Проблема емоційного розвитку та можливість впливу на формування емоційної сфери зайняли в дослідженнях вчених на початку XX ст. важливе місце [1, с. 198].

Загальні засадничі положення щодо вивчення розвитку почуттів містилися у працях таких вчених, як Т. Рибо «Психологія почуттів» (переклад з французької, 1900), Ф. Тома «Виховання почуттів» (переклад з французької, 1900) [2, с. 157]. Неоціненний внесок у дослідження розвитку почуттів внесли і вітчизняні вчені: О. Нечаєв, який довів значущість вивчення емоційного життя дитини для педагогічної діяльності, обґрунтував необхідність повсякденної турботи педагога про емоційний стан вихованців, А. Каелас, який класифікував емоційні стани, довів тісний взаємозв'язок різноманітних психологічних сфер: емоцій і пізнавального процесу або емоцій і фізіологічних процесів, Б. Краєвський,

який підкреслював тісний взаємозв'язок різноманітних чинників в утворенні емоцій, наголошував на особливостях емоційних проявів у процесі вікового розвитку, їх значення та зміст для нормального розвитку дитини та ін. [1, с. 198–212].

У дослідженнях емоційної сфери дітей дошкільного віку активну участь узяв і видатний вітчизняний педагог, психолог, доктор медицини, освітній діяч Іван Олексійович Сікорський (1842–1919), чия спадщина за радянської доби була вилучена з історії науки через його релігійні і політичні переконання (І. Сікорський був прихильником монархізму і глибоко віруючою людиною). Історіографічний аналіз досліджень, присвячених психолого-педагогічній творчості вченого, дав підстави стверджувати, що питання виховання чуттєвої сфери молодших дошкільників у його працях не було висвітлене. Тому метою нашої статті є дослідження вкладу І. Сікорського у вивчення розвитку почуттів дошкільників.

За твердженням І. Сікорського «істинний духовний розвиток (людини) передбачає собою гармонійне зростання та вдосконалення основних сторін душі, тобто розуму, почуттів та волі, з усіма деталями та варіантами» [8, с. 8]. Насамперед учений підкреслював важливість правильного, доцільного розвитку почуттів, оскільки, з'являючись раніше розуму та волі, вони є провідниками та збудниками психічного розвитку, вони можуть і сприяти розумовому прогресу, а можуть і затримувати його [4, с. 57]. «Правильний розвиток почуттів, – писав І. Сікорський, – має надзвичайно важливе значення в психологічному та життєвому відношенні. Почуття стоїть в основі душевних процесів, і усіляке зниження його, навіть просте невміння опанувати його загрожує людині небезпечною психічною затримкою, уповільненням психічних процесів чи регресом» [8, с. 15].

Характеризуючи значення почуття для гармонійного зростання особистості, І. Сікорський стверджував, що думка, завдяки почуттю, набуває особливої жвавості, барвистості і блиску, в свою чергу воля, завдяки почуттю, сповнюється гнучкістю та живого пристосування і ніколи не набирає характеру сліпої механічної сили [5, с. 99–100]. Окреслюючи зв'язок інтелектуальної і почуттєвої сфери, педагог зазначав, що «разви-

ток лише розуму, так звана розумова гімнастика, робить людину софістом, надає її мисленню мекфистофельську витонченість, жорсткість, шаблонність, здатність формулювати розумові фікції і водночас ... не створює уміння бачити, відчувати істину. Холодний розум – це розум, позбавлений глибини та проникливості думки» [8, с. 8].

У книжці «Загальна психологія з фізіологією» учений так характеризував недоліки у почуттєвій сфері людини, які вважав результатом недостатнього розвитку почуттів: «Відносна елементарність (примітивність – прим. О.Л.) та недиференційність почуттів рішуче виявляється у відсутності туги за Батьківщиною та легкій втраті рідної мови» [5, с. 98]. В інших дослідженнях він доповнив наведену характеристику недорозвиненості чуттєвої сфери такими рисами: легковажна байдужість, черствість, холодність душі, відсутність чуйності ... байдужість до людей [8; 11; 14]. І. Сікорський доходить висновку, що для душевного розвитку особистості найважливіша роль належить розвитку почуттів, а саме таких як почуття совісті, сорому, честі, морального достоїнства тощо [с. 12–13].

Іван Олексійович виокремив три найважливіші, на його думку, наслідки занепаду почуттів. Вони виявляються:

- 1) у занепаді ідеалізму та ідеальних прагнень суспільства;
- 2) у занепаді виховного впливу старших поколінь на молодші – батьків на дітей ;
- 3) в зростанні злочинності та самогубств [8, с. 15].

Виходячи з цих міркувань, І. Сікорський робив висновок, що правильний розвиток почуттів повинен становити першочергове завдання гігієни виховання і для особистості, і для суспільства [4, с. 28].

За тривалістю проявів І. Сікорський поділяв почуття на 3 категорії:

- сильні, які раптово виникають та залишаються в душі людини ненадовго і називаються пристрастями або афектами;
- середні, які мають називають просто почуттями або душевними хвилюваннями;
- слабкі, які надовго залишаються в душі особи і називаються настроями духу [7, с. 43–44].

За своїм впливом на здоров'я та функціонування людського організму І. Сікорський виокремлював почуття двох видів:

- збуджувальні або стенічні, які підтримують та підсилюють життєві сили (радість, гнів, надія, благоговіння);
- пригноблюючі або астенічні, які затримують та вбивають життєві сили (страх, сум, заздрість) [7, с. 44].

Визначаючи час появи у дитини перших почуттів, на початковому етапі своїх досліджень

(80-ті роки XIX ст.) І. Сікорський стверджував, що у перші три місяці життя розвиваються загальні елементарні почуття, а саме: почуття приємного та почуття неприємного, які асоціюються з елементарними відчуттями. Тобто, приємні почуття у дитини асоціюються з елементарними приємними відчуттями (тепла ванна, смоктання молока, тепла постіль, помірне світло, тихі звуки тощо), а неприємні почуття з'являються у немовлят від відчуття голоду, втоми, свербіння, від несподіваних та больових вражень, навіть від раптового припинення приємних вражень [4, с. 30–31]. У більш пізній статті «Дещо із психології дитинства» (1895) вчений вже трохи по-іншому трактує почуттєву сферу новонародженого. Він пише, що «у новонародженого немає почуттів, дитя ще не має нічого подібного до того, що називають страхом, сумом, надією, любов'ю тощо. Таких складних психологічних процесів ще не може бути в недорозвиненому мозку» [6, с. 5].

Аналіз праць І. Сікорського дає підстави стверджувати про те, що в першій праці вчений писав про нижчі почуття [4, с. 23], а у другій він мав на увазі такі почуття, які зараховував до розряду вищих, складних почуттів. Останні, на його переконання, з'являються пізніше, а саме протягом першого року життя дитини [4, с. 28, 72].

Доводячи значущість перших елементарних почуттів приємного та неприємного, І. Сікорський зазначав, що у своєму подальшому розвитку вони керують людиною не тільки в її елементарних потребах добору їжі, праці, відпочинку, але й у високих потребах і покликаннях [6, с. 7]. Щодо питання вивчення перших почуттів, то учений наголошував: якщо неприємні почуття дитина відчуває часто, то це безумовно негативно позначається на загальному ході її психічного розвитку, сприяє виробленню в неї надмірної вразливості, чутливості та нетерпимості. Оскільки переважна більшість неприємних вражень закінчується у дітей сльозами, то їхній плач вчений вважав «мірилом духовного настрою дітей» [4, с. 33]. Зокрема, він писав, що плаксивість, якщо вона не була подолана вихованням, з часом може призвести до більш стійких відхилень у розвитку почуттів маленької людини. Приборкування дитячих сліз, на думку дослідника, становить дуже важливе завдання виховання, розпочинати розв'язувати яке слід протягом перших місяців життя маляти, насамперед за допомогою добросовісного та уважного догляду за новонародженим і попередження тих обставин, які можуть викликати почуття неприємного [4, с. 30–31, 37, 44].

Другий період розвитку почуттів, який виокремлював І. Сікорський, починається з 3–4 місячного віку дитини, коли у неї з'являються перші прояви свідомості та волі. У малечі на цей

період життя починають розвиватися більш складні, вищі стани почуттів, пов'язані з її першими уявленнями, з найпростішими міркуваннями. Наприклад, формування почуття задоволення від спостереження чогось знайомого і приємного (обличчя матері тощо) [4, с. 45].

Важливим узагальненням дослідника було положення про те, що характер дітей можуть тією чи іншою мірою різнитися в залежності від розвитку того чи іншого виду почуттів. Визначення характеру, як наголошує вчений, є важливим завданням. «Якщо вдається знайти, яке саме почуття розвинуте більше або менше, – підкреслював педагог, – та який афект більше за все заважає спокійному розвитку духу дитини, тобто якщо правильно вчинена психологічна діагностика характеру, то виховання дитини може дати блискучі результати» [4, с. 66–67].

І. Сікорський виділяв три способи регулювання почуттів у дітей:

1) сприяння ранньому розвитку волі, який дає змогу стримувати афекти;

2) навчання дитини аналізувати та розпізнавати свої пристрасті та різноманітні їх види, ступені та фази;

3) безпосередній виховний вплив на дитину з боку дорослого.

Проаналізуємо ці способи та встановимо, які саме виховні прийоми пропонував здійснювати вчений з метою формування характеру дитини.

1) Використовуючи висновки досліджень своїх сучасників, німецьких вчених Д. Уффельмана та О. Фірордта, про те, що афекти розвиваються вже протягом першого року життя дитини, І. Сікорський стверджував, що з метою стримування афектів і воля малечі має вправлятися саме в цей рік. Успіх дитини у приборканні власних афектів буде тим сильнішим, чим більше розвиненою до цього часу буде її воля та чим більше малюк буде навчений вправляння миттєво виробляти психічне гальмування. Інакше, як встановив І. Сікорський, діти стають примхливими та свавільними (не придушують власні прояви почуттів, наприклад, сльози, а навпаки підтримують їх «непрактикованою у стриманні афектів» волею, замість того, щоб подолати небажані афекти). Характерну рису свавільних дітей, зазначив вчений, складають капризування. Шкоду капризів та їх дезорганізуючий вплив на характер дітей І. Сікорський вважав очевидною. Придушення афектів, зі слів вченого, є процес суто фізіологічний, якого можна досягти тільки виробленням сильного почуття шляхом придушення багатьох більш слабких його форм. У результаті цього процесу, якому вчений надавав великої педагогічної значимості, утворюються та розвиваються здорові та сильні почуття [4, с. 71–77].

2) Важливим висновком спостережень ученого вважаємо його твердження про те, що корисно вказувати дитині види, ступені, фази її афектів, але не під час афектів, а згодом. Ознайомлення дитини з проявами власного афекту, за І. Сікорським, повинно відбуватися з ознаками співчуття та любові до неї, з повною повагою до її особистості, а вихователь при цьому повинен зберігати об'єктивність, спокій та діловий характер.

Учений з'ясував, що діти, залюбки роблять ретроспективний аналіз своїх душевних хвилювань. Переживаючи у спогадах афект, дитина подумки гальмує його та приборкує. Наприклад, якщо нагадати дитині про недавній страх і спробувати разом з нею описати, як у неї забилося серце, зблідло обличчя тощо або вказати на поривчасті рухи, сльози, гучний голос, якими супроводжувалися прояви гніву, роздратування, то це допоможе дитині «розібратися» у собі, навчить керувати почуттями. Інакше кажучи, вчений стверджував, що описуючи вираз обличчя дитини, її позу або рухи можна «увести її мислення у суб'єктивний аналіз». Цей спосіб регулювання почуттів, на думку І. Сікорського, дуже корисний у взаємостосунках між дітьми. Під час суперечок, сутичок, помічаючи та «діагностуючи» афекти один в одного, діти не тільки не впадають у стан афекту, але, навпаки, бачачи прояви афекту у свого товариша, дитина «емансипується», тобто звільняється від власного афекту, що дозволяє їй «перетворювати сперечання із стану душевних хвилювань та роздратованості на стан логіки» [4, с. 68]. Подібні вправи, за рекомендаціями вченого, повинні відбуватися часто і систематично [4, с. 68–69].

3) Третій і останній спосіб регулювання розвитку почуттів у дітей здійснюється, за словами І. Сікорського, безпосередньо за допомогою дорослого, який має безперервно та методично супроводжувати вихованця. Більше того, вихователь чи батьки повинні слугувати дитині зразком самовладання. Дорослі не повинні виявляти перед вихованцем тих афектів, які самі прагнуть викоренити в дитині (гнів, страх, хвилювання тощо). Із власного досвіду виховання дітей І. Сікорський зробив висновок про те, що коли батьки протягом першого року життя допомагають дитині стримувати роздратованість заспокоюванням, відволіканням уваги на інші враження, навіть вимогою, яка має здійснюватись тільки актом волі без приєднання афекту, тобто виважено, то дитина дуже рано навчається володіти собою. Багатьом дітям, писав І. Сікорський, зазвичай не вистачає скоріше вміння, ніж бажання стримати себе. Він був переконаний, що невміння дитини стримувати себе є результатом недостатнього і неефективного виховання [4, с. 70–71]. Загалом учений був прибічником акти-

вних педагогічних впливів.

У своїх узагальненнях учений наголошував, що значна частина відхилень у характері та розумовому стані дітей виникає у віці першого дитинства (тобто у період від народження до семи років), а деякі виникають через хворобливу спадковість. А тому, наполягав Іван Олексійович, починати впливати на малюків необхідно як найраніше. Таке твердження відзначалося принциповою новизною, оскільки у сучасній йому педагогіці визнавалося за доцільне «перечекати» до настання перехідного віку дитини, коли вади можуть зникнути самі собою [4, с. 20–21].

У підсумку зазначимо, що вчений-педагог І. Сікорський прагнув знайти шляхи виховання достойної людини з урівноваженим і вольовим характером, відкритої до людей, чуйної, уважної, совісної. Але чи вдалося Івану Олексійовичу сприяти створенню такого типу особистості? Власні діти вченого стали підтвердженням правильності його поглядів: доньки Ольга та Олена присвятили себе вихованню дітей і піклуванню про дітей з особливими психоментальними потребами. Вони відкрили у м. Києві першу лікарську школу – Лікарсько-Педагогічний інститут, у якому займалися доглядом та вихованням відсталих у розумовому відношенні хлопчиків і дівчаток, а також дітей з поганими рисами характеру, тобто педагогічно занедбанними. Син Ігор досяг всесвітньої слави, сконструювавши перший гелікоптер. Інший син Сергій загинув у роки Першої світової війни захищаючи Батьківщину як морський офіцер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Никольская А.А. Возрастная и педагогическая психология / Никольская А.А. – Дубна : Феникс+, 2001. – 332 с.
2. Никольская А.А. Общий обзор переводной литературы по детской и педагогической

психологии в дореволюционной России / Никольская А.А. // Вопросы психологии. – Москва : Изд. Педагогика, 1975. – № 1. – С. 151–162.

3. Педагогический энциклопедический словарь / [Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол. : М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др.]. – Москва : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
4. Сикорский И.А. Воспитание в возрасте первого детства / Сикорский И.А. – С.-Пб. : Издание А.Е. Рябченко, Типография А.С. Суворина, 1884. – 203 с.
5. Сикорский И.А. Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении / Сикорский И.А. – [2-е изд., суц. доп.] – Киев : Типография С.В. Кульженко, 1912. – 770 с.
6. Сикорский И.А. Нечто из психологии детства / Сикорский И.А. // Вестник воспитания. Научно-популярный журнал для родителей и воспитателей / [Под ред. д-ра Е.А. Покровского]. – Москва : Типо-литография В.Ф. Рихтер, 1895. – Год 6-й. – № 3. – С. 1–30.
7. Сикорский И.А. Педагогическая психология / Сикорский И.А. – Киев : Типография Т-ва И.Н. Кушнерев, 1907. – 64 с. – (Лекции, прочитанные на педагогических курсах в г. Киеве в 1906 году).
8. Сикорский И.А. Психологические основы воспитания и обучения / Сикорский И.А. – [3-е изд., доп.] – Киев : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1909. – 112 с.
9. Сухомлинська О.В. Проблеми розвитку особистості в історичному контексті психології та педагогіки / Сухомлинська О.В. // Шлях освіти. – 2005. – № 1. – С. 41–45.